

Régi és új elemek a reformáció korának irodalmában

BITSKEY ISTVÁNNAL ÉS IMRE MIHÁLYAL FAZAKAS GERGELY TAMÁS BESZÉLGET

Évtizedek óta kutatók és tanítók az 500 esztendeje kezdődött reformáció irodalmát, kultúráját, felekezeti összefüggéseit. Miként látjátok, a vallás megreformálásán túl – amely egyszerre volt megújulási vágy, illetve visszatérési szándék egy normaként tekintett állapotba – milyen hatása volt e folyamatnak nyelvi, retorikai és hermeneutikai szempontból, illetve az ókori és középkori kultúrához való viszonyulás tekintetében?

Imre Mihály: Philip Melanchthon legyen a gondolatmenet megindítója, aki még Luther fellépésétől függetlenül, 1517-ben, Tübingenben tartott egy orációt a szabad művészetekről: *De artibus liberalibus oratio*. Ennek címe is azt mutatja, hogy milyen szorosan kötődik a középkori hét szabad művészet tudományfogalmához. A beszédben van egy neoplatonikus gondolatmenet, illetve egy izgalmas elem, amely távlatilag is a protestantizmus tudomány szemléletét értelmezi: a történetiség. Melanchthon ugyanis a hét szabad művészetet, legalábbis a triviumot (grammatika, dialektika, retorika) erőteljesen a történelemértelmezés eszközévé kívánta tenni. Látható, hogy a kései ókor és a középkor tudományelméletére támaszkodik ez a szónoklat. Egy évvel később, 1518-ban kinevezik Melanchthont a wittenbergi egyetemre, és megtartja a székfoglaló előadását *De corrigendis adolescentiae studiis* (Az ifjúság képzésének megjavításáról) címmel. Nem véletlen, hogy a Melanchthon-kutatás és a reformációkutatás ezt az egész korszak számára meghatározó programiratként értelmezi. Számátalan kiadása volt, rengeteget írtak róla. Ez a szónoklat azért is fontos, mert magába foglalja a protestantizmus kultúraértelmezésének két jelentős pillérét. Az egyik kulturális paradigma az ókor görög–római kulturális tudáskészlete, amikor a trivium kapott kiemelkedő szerepet. Ebben az 1518-as előadásban Melanchthon átértelmezte a középkor korábbi trivium-konstrukcióját, újra az ókori felfogáshoz alakítva azt. Tudott dolog ugyanis, hogy a középkorban, a quintilianusi értelmezéshez viszonyítva, deformálták a triviumot, és a grammatika irányába tolódott el a szerkezete, az vált dominánssá. Ezt a torz szerkezetet először az olasz reneszánsz (Petrarca és mások) állította vissza a késő ókor tudáskonstrukciója szerint, és vált megint dominánssá a retorika. Ehhez hasonló jelenik meg Melanchthon említett szónoklatában. Említ persze egy kritikai elemet is: azt mondja, hogy az elmúlt 800 év milyen sötét és barbár volt, hiszen megvetették, elfelejtették az ókor tudományosságát. Szerinte ugyanis azzal, hogy föladták a trivium tudományos-kulturális értékeit, nemcsak az ókori tudást felejtették el, hanem a Szentíráshoz vezető utat is. Ez tehát a másik kulturális paradigma, Melanchthon ugyanis megfogalmazza a trivium szerepét a bibliaértelmezésben. Így válik szerinte az anyanyelvre fordított Szentírás legfontosabb hermeneutikai eszközévé a trivium. Ebben a beszédében van az a nevezetes szentencia, hogy „egyik

kezünkben Homérosz, a másikban Pál apostol, mindkettő forrásunk”. (Ilyeneket egyébként Melanchthon mellett mások is mondtak a 16. századi német protestantizmusban, e tudománykonstrukció szétsugárzott a német protestáns egyetemekre.) Melanchthon korabeli egyetemi oktatói tevékenységén is nagyon jól látszik ez a kettős paradigmaticus törekvés. Rekonstruálni lehet például, hogy 1518-ban milyen előadásokat tartott, s ezekben valóban egyrészt ténylegesen foglalkozott a grammatikával, a dialektikával és a rétorikával, másrészt pedig Pál apostol leveleinek magyarázatával. Sőt, nyomtatásban is kiadta egyfelől Pál leveleinek kommentárjait, 1517-től folyamatosan, másfelől pedig a grammatika, a dialektika, a rétorika újabb változatait a következő években.

Sokat elemzett kérdés, hogy milyen kapcsolódások és különbségek észlelhetők a humanizmus és a reformáció szövegértelmezési gyakorlata között, illetve miként viszonyítható egymáshoz Erasmus és Lúther munkássága. Ti hogyan látjátok ezeket az összefüggéseket?

Imre Mihály: A német szakirodalomban először Wilhelm Maurer *Der junge Melanchthon: Zwischen Humanismus und Reformation* című, az 1960-as évek végén megjelent monográfiája mutatta meg alaposan ezt a kettős paradigmarendszert, a humanista és a teológus Melanchthont, adatolva az említett szónoklatokat, a máig részben feltáratlan óriási kéziratos hagyatékát, deklamációit, hatalmas levelezését. Azóta is fontos ez a szempont a Melanchthon-kutatásban. Számomra egészen ifjú koromig nyúlik vissza a kettős paradigmarendszerrel való foglalkozás, de én először a svájci reformáció összefüggésében vizsgáltam a kérdést. A helvét ágnak ugyanis volt egy nagyon fontos kiadványa: 1543-ban jelent meg az első latin nyelvű protestáns bibliafordítás Zürichben, a *Biblia Tigurina*, amelyet Theodor Bibliander, Heinrich Bullinger, Leo Judaicus, Conrad Pellicanus készítettek. (A fordításnak van egy nevezetes előszava, amelyet lehetséges, hogy Károlyi Gáspár figyelembe vett a Vizsolyi Bibliához, Szenci Molnár Albert pedig biztosan fölhasznált a bibliakiadásaihoz.) A *Biblia Tigurina* ószövetségi könyveit a fent említettek fordították latinra, ám habozás és mindenfajta feszültség nélkül hozzáillesztették Erasmus Újszövetség-fordítását. Ez a kiadvány jól mutatja, hogy a reformáció svájci ága is mennyire kongruens az erasmusi hagyománnyal. Pedig maga Erasmus nem csatlakozott a reformációhoz, noha a protestánsok nagyon szerették volna. Ugyanakkor az is érdekes, hogy a 16. századi *Index librorum prohibitorum*on, a tiltott könyvek jegyzékén Erasmus sok munkája szerepel. Az *Encomium moriae* (A balgaság dicsérete), a *Colloquia familiaria* meg még sok egyház- és intézménykritikus Erasmus-mű nyilvánvalóan nem volt kívánatos a katolikus egyház számára. Persze, Luthernek is volt egy konkrét konfliktusa Erasmusszal. A *De libero arbitrio* adott lutheri válasz, a *De servo arbitrio* nyilvánvalóan már a rendszeralkotó teológus koncepciója volt. Luther számára elfogadhatatlan volt az a fajta tudományos autonómia, amely Erasmusnál még jól kitapintható, és ez állítja szembe Luthert Erasmusszal. Aztán, azt hiszem, az Erasmus munkáihoz való viszony tétje a 16. század második harmadát követően csökkent. Legalábbis úgy tudom, hogy a német protestáns bibliakiadások is lemondtak az erasmusi Újszövetség-fordítás felhasználásáról. Ekkor már készültek az újabb Újszövetség-fordítások, és teljesen a

protestantizmus programjához igazodott a Szentírás fordítása, bár ezek számára is megmaradt nagy tekintélynek Erasmus.

Bitskey István: Noha van olyan álláspont is a nemzetközi szakirodalomban, amely a reformációt nem a reneszánszon belül helyezi el, hanem külön korszakként tárgyalja, széles körben elfogadott és számomra is meggyőző az a művelődéstörténeti periodizáció, amely a reneszánszon mint nagy korszakjelölőn belül különbözteti meg az első szellemi mozgalmat, a humanizmust, illetve a második fázist, a reformációt. (Ez utóbbit az újabb szakirodalom gyakran a *konfesszionalizmus kora* terminussal illeti, mert így, tágabb értelemben, minden felekezet beletartozhat.) A humanizmus és a reformáció között ugyanis szoros összefüggések, de eltérések is vannak. A humanizmus az *ad fontes* elvével a szövegek autenticitásának megállapítására új, illetve korábban, az ókorban alkalmazott retorikai, poétikai, hermeneutikai eszközöket érvényesített. Ugyanis ezek az eszközök az antik művekre, Homérosz, Vergilius, Horatius munkáira vonatkoztatva különböző értelmezéseket engednek meg az olvasók számára, akik – a modern olvasáselméletek fogalmait használva – *dialógusba lépnek* a szövegekkel, különféleképpen értelmezik azokat. A reformációval viszont az lett a nagy kérdés, hogy ezek az eszközök, az *ad fontes* elve mennyire alkalmazható a Bibliára. A helyzet annyiban más, hogy a reformáció meghatározó tétele szerint a Szentírás nemcsak egy olvasmány, nemcsak egy szórakoztató, illetve tanulságos narráció, hanem az üdvközvetítés forrása, ezáltal pedig az európai kereszténység alapja. Amely azon túl, hogy spirituális mozgalom, intézmény is. Egy intézmény viszont nem működhet úgy, ha nincsen – mai kifejezéssel élve – szervezeti és működési szabályzata. Ekként érthető a Biblia: egyszerre iránytű és fék, illetve erkölcsi bíró a mindennapi életben. Hiszen egy intézményt mindig emberek működtetnek, akik között vannak gyarlók is, akik visszaélnék a hatalommal. Így volt ez a pápaság intézményeiben, főleg a 15. században, amelyre természetes reakció volt a hitújítás kívánalma. Viszont nem működhet úgy egy intézmény, az európai kereszténység, ha a különböző teológusok nagyon különbözőképpen értelmezik az alapul szolgáló Szentírást. A reformátorok az antik retorikai, poétikai, textológiai eszközök bevetésével és megújításával új bibliafordításokat és új értelmezéseket tudtak készíteni. Sőt, az is a 16. századi hitviták gyújtópontjába került, hogy mi is pontosan a Biblia. Mert az az elv, hogy *sola Scriptura*, önmagában nagyon szépen hangzik. De mi a Scriptura? Melyik az a szöveg, amely tényleg a Scripturához tartozik, vagyis sugalmazott könyv? A mai bibliatudomány szerint is vannak protokanonikus könyvek, deuterokanonikus könyvek, apokrif szövegek. De hogy melyik hittudós melyiket értelmezi sugalmazottnak, nem volt egyértelmű a 16. században. Úgy tudom, hogy a mai, különböző felekezetű bibliatanszékek is vitatkoznak ezen. Egy európai, egységes keresztény egyházat ilyen alapon már nem lehetett működtetni, ami mint *universitas Christiana* a középkor századaiban mégiscsak létezett, egészen Lutherig, akinek a fellépését követően ez az egység bomlott meg. Aztán a katolikus egyház, amely megkísérelte helyreállítani az egységet, összehívta a trienti zsinatot. Akkor még reménykedtek ebben. De nem valósult meg, a német protestáns teológusok még a zsinatra sem mentek el. Ők arra hivatkoztak, hogy a konstanzi zsinatnak is az lett a vége,

hogyan Jan Husz eretneknek nyilvánították, tehát érthető módon volt bennük félelem. Azt viszont ma már nemigen lehet megállapítani, hogy miként alakul a történelem, ha részt vettek volna a zsinaton. Mindenesetre a Biblia értelmezésében nem született egység, és végül is a zsinat lezárása 1563-ban pontot tett az egyházszakadásra. Az egyháztörténet-írás újabban a trienti zsinatot a katolikus egyház megújításaként értelmezi. Ez annyiban igazolható, hogy az egyházfegyelmet, az egyház szervezeti kereteit valóban megújították. Dogmatikai téren viszont nem történt meg mindazoknak az új gondolatoknak a bevezetése, amelyeket Luther, Melanchthon, Kálvin és mások hoztak.

A szakirodalom korábban nagy változásról, éles korszakváltásról beszélt, amely következett a reformációval a középkori, illetve a reneszánsz kultúrához képest. Több újabb kutatás viszont árnyalta ezt a kérdést, s a kontinuitásra figyelmeztetett.

Imre Mihály: Inkább izgalmas egyensúlyi állapotról van szó. Ha az ember megnézi a wittenbergi költői kört, akkor olyan példákat találhatunk, mint Melanchthon vejét, Georg Sabinust, aki egy szép nagy lamentációban, threnodiában elsiratta a *Sacco di Romát*, azaz Róma 1527. évi feldúlását. Sabinus mellett más költők, például Petrus Lotichius Secundus hihetetlen nagy affinitással leveleztek például Pietro Bemboval. Az olasz reneszánsz élvonalához tartozó figurákkal magának Melanchthonnak is jó kapcsolatai voltak. De ez nagyon rejtélyes dolog számomra is, mert akárhogy is kerestek egyensúlyt a reformátorok első generációinak képviselői, meg dolgoztak a két kulturális paradigma egybekapcsolásán, mindenképpen tagadhatatlanok a konfliktusok, az összeilleszthetetlen elemek ezek között. Teljesen egyértelmű, hogy például a kettős antikrisztológiát (a török és a pápa is Antikrisztus) vagy az eszkhatologikus történelemszemléletet nem lehet illeszteni a reneszánsz szellemi örökségéhez. Luther nagy bibliakommentárjai közül például a Dániel könyvéhez írott kulcsfontosságú kommentárjában a VII. és a XI. caputról, azaz a négy birodalomról szóló értekezés egyáltalán nem kompatibilis az olasz reneszánszszal. Erasmus *Anticiceronianus* című nevezetes művére is hivatkozhatunk, mert ő ebben mérlegeli, hogy milyen mértékben lehet integrálni az ókor tudáskészletét, milyen mértékű lehet az antikvitás krisztianizációja. Gyakran szoktuk idézni ebből azt az elítélő mondatot, hogy *bennetek már nem Jézus szeretete, hanem Cicero szíve dobog*. Ezek a példák egyértelműen mutatják, hogy a két paradigmarendszer összeillesztése nem volt konfliktusmentes. De az európai protestantizmus annyira tagolt volt, oly sok intézménye, iskolája, kiemelkedő személyisége volt, hogy – legalábbis a 16. században – valahol mindig jelen voltak az integrációs törekvések is. Például az eddig nem emlegetett Strassburgban, Sturm vagy Melchior Iunius munkásságában. Amikor azonban 1560-ban meghalt Melanchthon, Wittenbergben elhalkultak ezek a dolgok. De például a rostocki Nathan Chytraeusnál jobban kitapintható az antik paradigma átmentése, érvényesítése, működtetése. A neolatin költészetben is nagyon jól látszik ez a törekvés. Egymás után ontják a zsoltárparafrazisokat: disztichonban, alkaioszi strófában, aszklepiádésziben – mindenben, amiben lehetséges. Ez izgalmas kulturális játék is. Melanchthon is mindig összehasonlította Dávid királyt Pindarossal. Pindaros költeményeit kiadta, s annak bevezető

tanulmányában azt mondja, hogy nagyon jó költő, de azért nincs akkora, mint a zsolnárszerző. Nincs érve, hogy mennyivel nagyobb, de az értékhierarchia megléte nem kétséges. A 16. században természetes, hogy a neolatin zsolnárszövegek fesztelenül szinkretikusak. Tehát még a protestantizmus is megengedi a szinkretizmust, ami nekem kedvenc témám. Sőt, a német szerzők közül sokan mindkét paradigmát művelték: Ambrosius Lobwassertől kezdve Petrus Lotichius Secundusig, párhuzamosan írva németül és latinul, össze tudták egyeztetni a kétféle paradigmarendszert. E kettősség persze egyáltalán nem gyengíti a konfesszionálisitást, a liturgikus törekvéseket, mert másra jó a neolatin zsolnárköltészet, mint a német nyelvű, liturgikus funkciójú zsolnárköltészet.

A reformáció során létrejött új felekezetekben tehát felismerhető a vallási, liturgiai, kulturális kontinuitás a középkori egyházzal. Másfelől viszont úgy tűnik, hogy a katolicizmusban nem csupán a folyamatosságot láthatjuk meg, hanem az újdonságokat is. Milyen értelemben beszélhetünk a katolikus egyház reformációjáról?

Bitskey István: A reformáció generálta a hitújítást: egy kicsit leegyszerűsítve azt lehetne mondani, hogy a katolikus egyház a maga megújítását a reformációnak köszönheti. Ezt a szemléletet képviseli a nemzetközi reformációkutatás egyik legnagyobb hatású irányzata, a konfesszionálisizáció-kutatás. Hubert Jedinnek már több mint 70 éve megjelent a könyve: *Katholische Reform oder Gegenreformation?*, ő kezdte el ezt a két fogalmat elkülöníteni. Ez adott lehetőséget arra, hogy árnyaltabb legyen a megítélés, amely aztán továbbfejlődött. Itt utalnék Heinz Schillingre, Anton Schindlingre és újabban Joachim Bahlckéra. Nagyon jóleső érzés volt nekem, hogy a most jelenlévő beszélgetőpartnereim annak idején a *Festschrift*emet úgy szervezték, hogy abban mindhárom német kutató publikált tanulmányt. Ezért most is nagyon hálás vagyok. Schilling az európai reformációkutatók egyik legfőbb tekintélye volt, legalábbis egy jó ideig. Az általuk, illetve Wolfgang Reinhard által elterjesztett *Konfessionsbildung* és *Konfessionalisierung* fogalmak nem a reformáció fogalmát helyettesítik, hanem jóval tágabb összefüggésbe helyezik e folyamatot, amelybe így beleértődik a katolikus egyház is, amelynek újjászervezése, megújulása a reformáció felekezeti szerveződését követően történt meg. A német szakkifejezés, a *Konfessionalisierung* magába foglalja, hogy a felekezeti gondolkodásmód a 16. századtól kezdve a kultúra legkülönbözőbb szegmenseit áthatotta, és ez legalább a felvilágosodás időszakáig így van. Akár a liturgiát nézzük, vagy az irodalmat, az építészetet, képzőművészetet, zenét vizsgáljuk. Ezért is érdemes a konfesszionálisizmus koráról beszélni: elindult a reformáció, kialakultak a különböző felekezetek, az antitrinitarizmus is ott van e sorozat radikális szélén, illetve a katolikus egyház is megindította a saját újjászerveződését. Tulajdonképpen a katolicizmus kulturális hozamának is nőtt a jelentősége. Itáliában már a 16. századtól (Bellarmino, Baronius és mások) a reformáció kihívásaira válaszolva, olyan alapvető műveket tettek közzé, amelyek számtalan hitvita tárgyát képezték. Magyarországon a következő évszázadban Pázmány Péter munkássága példázza jól, hogy olyan irodalmi és nyelvi eszközöket használt fel a katolikus egyház, amelyeket a reformáció galvanizált. Az ókor katolikus recepciója is módosult a reformáció hatá-

sára. A szakirodalomban közismert Borzsák István Bornemisza Péterről írott monográfiájában közzétett megállapítása, mely szerint Bornemisza a legtöbb antik szerzőt idéző magyar író. Azt gondolom, ez katolikus oldalról Pázmányról is elmondható. Természetesen ő is megválogatta, hogy kit és mit idéz, bevonva csupán a számára alkalmazható vagy annak vélt elemeket. Azonban a 17. századi katolicizmusban, így Pázmánynál is egészen világos, hogy a sok száz Augustinus-idézetel szemben például az Aquinói Szent Tamástól származó citációk már sokkal kisebb számban vannak jelen. Nyilvánvaló, hogy minden felekezet törekedett arra, hogy az antikvitás értékeit bevonja a saját polemikus érvrendszerébe. De ebben az érdelem kétségtelenül Melanchthoné. Az ő eljárása maga után vonta, hogy mások, a katolikusok is hasonlóképpen próbálkozzanak. Pázmány még az újkori szerzőktől is hasonlóan idéz, például Erasmusra is sokat hivatkozik, és azt mondja, hogy ő új Bibliát teremtett a fordításával. Azt gondolom, hogy az egész európai katolicizmus újjászerveződésére nagy mértékben hatott a rivalizációs helyzet, az, hogy létrejöttek és egyre inkább megszilárdultak a protestáns felekezetek. Magyarországi vonatkozásban is nagyon serkentően hatott ez a verseny: a Kárpát-medencében mindegyik felekezet képviselve volt, és mindegyik felekezet létrehozta a maga értékeit.

A reformáció eszméinek gyors elterjedésében óriási szerepe van annak, hogy már a német és svájci reformátorok első generációjának képviselői felismerték az akkor egyébként már bő fél évszázada feltalált nyomtatás jelentőségét. Milyen hatása volt e médiumtörténeti újításnak a magyarországi konfesszionalizáció során?

Bitskey István: A Kárpát-medence sokfelekezetű jellege a könyvkiadás terén is megkövetelte a rivalizálást, minden felekezet létrehozta a maga nyomdáját. Először Erdélyben: a szász evangélikusok (Honterus, Heltai és mások) német protestáns minták nyomán alapítottak nyomdákat. Viszont az 1530-as évek végén létrejött sárvár-újszigeti nyomda inkább humanista könyvsajtó volt, Nádasdy a birtokán Sylvesternek mint humanista tudósaknak adott lehetőséget, a nyomda nem biztos, hogy felekezeti szándékból született. De az óriási dolog, hogy éppen 1541-ben, amikor a török elfoglalja a Kárpát-medence középső részét és a Magyarország fővárosának számító Budát, onnan mindössze 200 kilométerrel nyugatra berendezkedett ez a jelentős kulturális központ és nyomda, ahol kiadták Magyarországon az első, teljes egészében magyar nyelvű könyvet. Amely nemcsak Újszövetség-fordítás, hanem irodalomelméleti munka is: a metafora elmélete, valamint az időmértékes verselés magyar nyelvre történő alkalmazása. Ez hatalmas lendületet adhatott volna a magyar nyelvű költészet fejlődésének, hogy ha nincs a 150 éves megszakítás. Aztán később más nagyhatású evangélikus nyomdákat is alapítottak: Lőcsén, Bártfán és egyéb felföldi városokban. A számos református könyvsajtó közül említsük meg Debrecent, Patakot, vagy éppen Vizsolyt, ahol a teljes magyar nyelvű bibliát adták ki. Kolozsvárott rövid ideig unitárius nyomda is működött, később Nagyszombatban és Pozsonyban katolikus nyomdákat alapítottak. Tehát minden felekezet megteremtette a maga kiadóját. Ha egy-egy felekezet nem is volt olyan gazdag, mint Németországban és másutt, a sokszínűség és a felekezeti rivalizáció a magyarországi kultúrának sajátos fejlődési lehetőséget adott.

Imre Mibály: Valamikor, nagyon fiatalon olvastam Balázs János monográfiáját Sylvester Jánosról. Abban van egy jegyzet, valahol eldugva, melyben azt írja Balázs, hogy a 16. században csupán Wittenberg városában 57 nyomda volt! És ehhez adjuk még hozzá a többi város, egyetem kiadóit. Ezen roppant mód elámultam, hiszen az egész magyar kultúrában nem volt 57 nyomda 1800-ig. Tehát Nyugat-Európában rendkívül széles kulturális nyilvánosság jött létre, hihetetlenül fölgyorsuló folyamatokkal, melynek meghatározó eleme a nyomtatás médiuma volt. A protestantizmus persze Magyarországon is fontos generáló szerepet játszott ennek az intézményrendszernek a működtetésében, valamint az iskolahálózat hozzáillesztésében, aminek szintén nagyon erős dinamizáló hatása volt a kultúrában.

Miképpen alakult át, illetve újult meg a középkori irodalom műfaji rendszere a protestantizmus teológiai, liturgiai nézetei, a már érintett retorikai megfontolásai, valamint az anyanyelv-központúság következtében?

Imre Mibály: Kiindulásképpen nagyon fontosnak tartok tisztázni egy terminust a reformációkutatás önértelmezése és a fogalomtörténeti értelmezés szempontjából. Szerintem meghatározó és döntő az *üdvforrás* és *üdvközvetítés* fogalma. Ebből rengeteg minden levezethető. Az kulcskérdés, hogy a protestantizmus más üdvtant honosított meg az addigiakhoz képest. Kizárólagos üdvforrássá a Szentírást tette, és azokat az intézményeket, amelyeket korábban a katolicizmus, akár a világi, akár a szerzetes papság működtetett, jelentős mértékben negligálta és fölfüggesztette. Ebből sok minden következik. Érdekes, hogy a német szakirodalomban a *Heilwert* kifejezést lépten-nyomon használják, a magyar szakirodalom azonban valamiért nem akarja alkalmazni az *üdvérték* fogalmát. Pedig a 16–17. század teológiai gondolkodásában, kulturális fogalomalkotásában igenis létezett ez a fogalom. A fogalom egyfelől állít valamit, másfelől tagad sok mindent. Például a protestantizmus képellenessége, képkritikája vonatkozásában. Hiszen amit a katolicizmus a képek tiszteletével, kultuszával állít és működtet, azt a protestantizmus negálja. (Persze ez a tagadás sem homogén, hogy csak például említsem: Bernben a protestáns templom kapuzata tele van szobrokkal, vagy akár Strassburgban, az erdélyi Barcaságban és több más protestáns régióban is jellemző a középkori képzőművészeti örökség megőrzése.) Mindazonáltal az *üdvérték* különböző értelmezése juttatta az európai kereszténységet sokféle változathoz.

Egy másik sajátosság a protestantizmus kultúraértelmezésében a liturgikus pozícionáltság. Ennek tisztázása hozzásegít a műfajok definiálásához is. Hiszen ha a protestantizmus azt állítja, hogy *a legfontosabb üdvközvetítő aktus az istentisztelet* (mert itt történik a meghatározó üdvforrás, a Szentírás magyarázata), akkor azokat a liturgikus műfaji elemeket kiemelten kell figyelembe vennünk, amelyek az istentisztelet szerkezetére rakódnak fel, s amelyek az üdvközvetítő funkció működését teszik lehetővé. Hogy a középkorban milyen műfaji elemei voltak a liturgiának, arról Babbitstól is tudunk. Azt írta az *Amor sanctus* előszavában, hogy egymillió himnusz volt a középkori költészetben. Ebből aztán a protestantizmus nagyon keveset hagyott állva (a *Te deum laudamus* például a mai református énekeskönyvben is benne van), Luther is fordított-átdolgozott néhányat. Viszont a protestáns liturgia számos új műfajt is generált, ráadásul anyanyelven. Így jött létre az anya-

nyelvű protestáns liturgikus éneklés, amely új pályákat adott az európai kultúrának. Ennek jellemzői közül most csak egy fontos dolgot emelek ki, amelyről azonban a magyar kutatás nem mindig szokott megemlékezni, pedig szegény Csomasz Tóth Kálmán állandóan ezt a harsonát fújta, meg Hubert Gabriella is szokta emlegetni írásaiban. S ez nem más, mint a *zenei írásbeliség képessége*. Köztudott, hogy a reformáció Európa több protestáns országában – nálunk sajnos nem – a zenei írásbeliséget alapvető kulturális képességgé tette. A német *Schulordnung*okban már az 1540-es, 50-es, 60-as években azt írták elő, hogy a gyermek 12–14 éves korában váljék alkalmassá négy szólamban való éneklésre. Nem akarok túl messzire menni, de például Johann Sebastian Bach jelentősége is ebből a távlatból érthető meg.

A protestantizmus továbbá a liturgikus helyszíneket is átértelmezte. A paraliturgikus helyszínekhez (iskola, otthon stb.) új műfajokat kellett rendelni. Például imádságokat: egyéni és közösségi könyörgéseket. A protestantizmusban óriási jelentőségű lesz az imádságirodalom, nyomtatásban is. A másik győztes műfaja a protestantizmusnak az anyanyelvű prédikáció. Magyarországon a 16. században először Bornemisza Péter hozott létre kolosszális életművet, prédikációit ki is nyomtatta, sőt az anyanyelvű prédikáció a 18. század második harmadáig meghatározó volt az irodalmi műveltségben. Tehát a műfajok új hierarchiája jelent meg. Ám bele kell nyugodnunk, hogy ez a műfaji rendszer nem kompatibilis mindenben az ókorból megörökölt és a reneszánszban megújított irodalomelmélet műfajaival. Vannak ugyan műfajok, amelyeket megtanulunk a görög–római irodalomból, főképpen a költészetből, de olyan, mint az imádság- vagy prédikációirodalom, amelyet a protestantizmus és a kereszténység egésze működtet, természetesen nem volt az antikvitásban.

Bitskey István: A reformációt követő évtizedekben a katolicizmus műfajstruktúrája is sok elemében hasonult a protestantizmuséhoz. Egyrészt a hitvitázó irodalom terén, ahol megkülönböztethetjük a Pázmány által fémjelzett időszakot, majd a 17. század végén Sámbar Mátyás és vitapartneri működését. Hangsúlyoznunk kell, hogy a polemikus irodalom minden felekezeti vitakészségét és nyelvi kompetenciáját nagyban elősegítette, élezte a kifejezéseket. Másrészt az anyanyelvű prédikációirodalom műfaja a katolicizmus számára is fontossá vált. Pázmány prédikációinak nagy jelentősége van a magyar nyelv formálását tekintve, ám ennek a nyelvnek is a hitviták rendkívül éles szóbeli polémiái során kellett kikristályosodnia. Pázmánynál nagyon szigorúan a retorikai előírásoknak megfelelően szerkesztett szövegek kerültek előtérbe. Aztán a Pázmány utáni évtizedekben, évszázadban, még a felvilágosodás idején is nagyon jelentős maradt a katolikus prédikációirodalom, bár ennek kutatása csak az utóbbi másfél évtizedben került előtérbe. Harmadrészt, a *Régi magyar költők tára* 17. századi sorozatában találunk három vasdos kötetet, amelyeket Holl Béla, illetve Stoll Béla rendezett sajtó alá: *Katolikus egyházi énekek*. A katolikus egyház e téren is igyekezett a hívek megnyerésére, visszanyerésére: a 17. században sorra jelentek meg katolikus énekeskönyvek.

Milyen szerepe maradt a latinitásnak a reformációt követő két évszázadban, amikor minden felekezetben az anyanyelvűség teológiailag megokolt és szisztematikusan kidolgozott előretörésével számolhatunk?

Imre Mibály: Nem emlegetjük eléggé Luther *Deutsche Messe* című nevezetes művét. Ebben az olvasható, hogy nyugodtan lehet latinul énekelni az istentiszteleten. Persze, nem akárhol, hanem a wittenbergi Schlosskirchében vagy a Marienkirchében, illetve más egyetemi központokban. A protestánsok Európa-szerte nyilvánvalóan gondot fordítottak arra és mérlegelték, hogy az adott kommunikációs helyzetben kik a befogadók. Alacsonyabb szintű kulturális javakkal rendelkezők körében az anyanyelvű liturgia vált meghatározóvá. A latin nyelvűség az európai tudományosság színterein pedig a 17. században is tökéletesen működik. Ha az ember előveszi Szabó Károly *Régi magyar könyvtár* című nevezetes bibliográfiájának III. kötetét, akkor közel 5000 tételt talál, és ezek mintegy 80%-a latin nyelvű, és a Nyugat-Európában tanuló magyarországi peregrinus diákok ott elmondott disputációinak címeit adja közre 1711-ig. De az is igaz, hogy az anyanyelvűségre törekvés a 17. század második felétől kezdődően roppant erőteljesen, a kultúra egész vertikumában megjelenik. Aztán a 18. század némi visszalatinosodást hoz, de ez már egy más korszak története.

Bitskey István: Bár a hívek szélesebb tömegéhez való szólásban, a liturgiában valóban előretör az anyanyelv használata, a tudomány nyelve, a teológia, a filozófia és a természettudomány nyelve sokáig a latin marad. Ám heroikus kísérletek történnek arra, hogy a tudománynak is megteremtsek anyanyelven a fogalomkészletét. Szenci Molnár Albert a szótárával, Apáczai Csere János az enciklopédiájával vív harcot a magyar nyelvi kifejezhetőségért. Jellemző, hogy a retorikai fejezetet nem írta meg. Nem tudjuk, hogy miért, talán belátta, hogy a retorika nyelvére még nincs meg a magyar fogalomkészlet. Értjük, persze, ha a metafora fogalmát a „tulajdon jegyzésben vett igék” szavakkal fordítja, de nehéz magyarul retorikát vagy poétikát szerkeszteni, ha némelyik terminus technicust csak egy-egy mondattal tudja körülírni. Így a magyarországi praeceptumok (a retorikák, poétikák, homiletikák), egy-két kivételtől eltekintve, továbbra is mind latin nyelvűek maradtak. Sőt, az iskoladrámák esetében, még a magyar nyelvűekben is, a szerzői utasítások, a keret, a terminus technicusok sokáig latinul szerepeltek.

Korábban gyakran emlegették, hogy a felvilágosodás éles cezúraként jelent meg a gondolkodás, a művelődés és az egyház történetében, s végleg leszámolt a középkori vallásossággal. Az e szemléletet árnyaló kutatásokat viszont nem engedték szóhoz jutni a szocializmus idején. Hogyan módosult mára ez az álláspont?

Bitskey István: A felvilágosodás és a katolicizmus viszonyának kérdése a nemzetközi szakirodalomban már hosszú évtizedek óta nagy kérdés. Eduard Winter monográfiái az 1960-as évek óta, majd az 1976-ban Peter Hersche által szerkesztett kötet (*Der aufgeklärte Reformkatholizismus in Österreich*) vizsgálta, hogy mit takar a *felvilágosodott reformkatolicizmus* fogalma. Kérdés, hogy a 18. századi katolicizmus mit látott hasznosnak és mit tudott átvenni a felvilágosodás gondolatköréből. Nyilvánvalóan az ateizmussal szemben állt a katolicizmus, persze, a felvilágosodáson belül az egyházbírálat még nem feltétlenül vezetett ateizmushoz. Ez bizony további vizsgálatokat igényelne. A *Revue d'histoire ecclésiastique* vaskos kötetei kö-

zött vannak olyanok az utóbbi időből, amelyek például a felvilágosodás és a katolicizmus kapcsolatát elemzik. Ha a felvilágosodás természettudományos gondolkodását vizsgáljuk, akkor azt láthatjuk, hogy bizonyos elemei megtalálhatóak a katolicizmusban, de a protestantizmusban is.

Imre Mihály: A felvilágosodás kérdésének kutatására mindig nagyon ránehezedett a marxista reflexek tradíciója. Ma már nyilván nem az intézményi és ideológiai elemek, de a szakirodalmi beidegződések mindenképpen. Nekünk mindig azt mondták, hogy csak Roland Mortier, Albert Soboul és néhányan mások azok, akik autentikusan írnak a francia felvilágosodásról. Ez nyilvánvalóan nem így volt. Mert a *Frühaufklärung* már régebben is messze árnyaltabban jelent meg a nyugat-európai tudományosságban. Nálunk azonban a felvilágosodást egy roppant szimplifikált marxista dogma felől nézték. Ám a nézőpontok megsokszorozása, precizírozása, árnyaltabbá tétele még mindig nem következett be egészen, bár kényszerek már nincsenek arra vonatkozóan, hogy ez a torz szerkezet megmaradjon. Azon a dogmán talán már túl vagyunk, hogy a felvilágosodásnak lett volna *szekuláris üdvörtörténeti értéke*, jelentéstöbblete. Egyebek mellett a mi 2012-es konferenciánk és az abból megjelent tanulmánykötetünk, a *Prózai kegyességi műfajok a kora újkorban* is elég sokat tett e kérdés árnyalásában. Persze, történelmi adottság, és nem választás kérdése volt, hogy a magyar reformáció korszakának kutatása 1990 előtt bizonyos ideológiai kényszerek keretei között zajlott. Egyetlen alapvető dichotómia érvényesült: a világi és egyházi kultúra megkülönböztetését erőszakolta annak a korszaknak a tudományos doktrínája. Ez hierarchikus szemlélet is volt, amely úgy tekintett a 16–18. század bármely életművének teljesítményére, hogy abban miként jelentek meg a *világi műveltség irányába az – úgymond – előremutató jelenségek*. Egy példát hadd mondjak. A 17–18. században ott volt a „szegény” pietizmus. Azért szegény, mert pietizmuskutatás nem volt hosszú ideig Magyarországon. A felvilágosodás kutatása oly mértékben rátelepült e korszak értelmezésére, hogy azok a szellemi irányzatok, amelyeknek volt valami keresztény spiritualitása, leértékelődtek. Nem jelentek meg a korszak kulturális színpén. Míg a német pietizmuskutatás dübörgött, Magyarországon évtizedekig egy szót nem írtak róla. Illetve ha valamit megemlítettek, akkor azt mondták, hogy a *vallási ideológia köntösében polgári törekvéseket fogalmaztak meg*.

Bitskey István: Hadd tegyem hozzá, hogy az 1990 előtt ideológiai okok miatt elhanyagolt kutatási területeket említve nemcsak *szegény pietizmus*ról beszélhetünk, hanem *szegény janzenizmus*ról is. Ha a felvilágosodás és a katolicizmus kapcsolatát akarjuk vizsgálni, akkor mindenképpen a janzenizmus kutatására kellene gondot fordítani. Zolnai Bélának volt egy jelentős írása a Minervában 1924–25-ben, ő kezdte el a janzenizmus kutatását, ami aztán sok időre abbamaradt. Pedig az egész reformációs folyamat szempontjából jelentős, hogy ennek vége felé, a katolicizmus megújulási törekvéseként megjelent a janzenizmus mozgalma. Ennek magyarországi kutatása, egészen az utóbbi időkig, mostohagyerek volt. Legújabbban Tüskés Gábor foglalkozik a kérdéssel. Korábban alig látott napvilágot néhány tanulmány, és azok is csak Mikes Kelemen vagy II. Rákóczi Ferenc esetében vizsgálták

a janzenista hatásokat. Érdemes lenne az *Adattár* sorozat alapján egy-egy régió vagy könyvtár janzenista anyagát áttekinteni. Én egyszer az egri főszékesegyházi könyvtár janzenista köteteit próbáltam számba venni, de mélyebb elemzés nélkül. A könyvanyagot túl fontos vizsgálni a 18. század második felében azokat a katolikus szerzőket, akiknél gyanítható, hogy ilyenek felmerültek. Vagy emellett ott van a muratorianizmus, amellyel Szauder József, majd Holl Béla, újabban Szelestei Nagy László foglalkozott, de e témában is tovább kellene lépni, az újabb nemzetközi kutatások ismeretében. Erre, vagyis a külföldi szakirodalom és a határokon túl őrzött forrásanyagok megismerésére nekünk, idősebbeknek, fiatal korunkban sokkal kevésbé volt lehetőségünk.

Imre Mihály: A nyugat-európai kutatás bőségével, kiterjedtségével, dinamikájával, persze, továbbra sem versenyezhetünk. Az embert ma is rögtön föbe kólintja, ha elmegy valamely nyugat-európai nagy könyvtárba, és rászakad a hihetetlen gazdagság. Látjuk azokat a nagy iskolákat és kiemelkedő személyiségeket, amelyeknek és akiknek nagy eszméletető erejük volt a magyar protestantizmuskutatás számára. Mint például Gert Ueding nagy vállalkozása, a *Historisches Wörterbuch der Rhetorik* köteteinek megjelenítése. Ő úgy definiálta a rétorikát, mint amely a legfontosabb ismeretelméleti eszköz volt a protestantizmus kezében. Valamelyes rálátásom van a heidelbergi *Germanistisches Seminar* Wilhelm Kühlmann körül szerveződő kutatócsoportjára és tudományszervezési munkájára is. A tübingeni de Gruyter Kiadónak van egy, mások mellett Kühlmann által szerkesztett óriási sorozata, a *Frühe Neuzeit*, amely már a 200. kötetet is túl van. Hihetetlen enciklopédikus tudást halmozott fel, számos kutatási irányt nagyon összetetten és sokféleképpen megjelenítve: neolatinitás, anyanyelvűség, regionalitás, sziléziai reformáció stb. Ezeket a kutatásokat korábban valóban csak érintőlegesen tudtuk megismerni. Illetve volt még egy deficit, amely a mi generációnkat hihetetlen módon terhelte. Mégpedig az, hogy 1990-ig csak rendkívül korlátozott mértékben és ellenőrzött módon férhettünk hozzá a – katolikus és protestáns – egyházi gyűjteményekhez, és még kevésbé a kárpát-medencei, a mai határokon túli magyar forráshelyekhez. Meg vagyok győződve arról, hogy az egész reformációkutatás kárát vallotta annak, hogy nem mehettünk erdélyi könyvtárakba vagy éppen felvidéki archívumokba. Olyan kiadványok születtek ebben az időben, mint például a *Régi magyar költők tára* kötetei, amelyek szerkesztői általában szerénykedve és szégyenkezve valamelyik lábjegyzetben azt írták, hogy *tudjuk, hogy megvolt egy adott szöveg ebben és ebben az erdélyi könyvtárban, de nem férünk hozzá*. Mára ezek a kutatási pozíciók lényegesen javultak. Ám továbbra is igaz, hogy Kolozsváron, Enyeden, de akár Sárospatakon vagy itt, Debrecenben is számos olyan kéziratunk van, amely a 16–18. század protestantizmusképét döntő mértékben átalakíthatja. Fontosnak tartom, hogy szisztematikusan feltárjuk azokat a gyűjteményeket, amelyek nagy kézíratos és persze nyomtatott anyaggal rendelkeznek. Számos olyan szöveg van, amely kutató után kiált.

Imre Mibály: Mindig Kölcsey Ferenc *Hymnusa* jut eszembe. A *Hymnust* sokféleképpen lehet értelmezni, de az egészen nyilvánvaló, hogy a vers legfőbb jelentésképző eleme a protestantizmus. Számos más műalkotáshoz is, ahogy persze nemzeti önismeretünkhöz, kulturális identitásunk megértéséhez a protestantizmus ismeretén keresztül férhetünk hozzá. Nem mondhatunk le erről a rendkívül gazdag forrásról, amely által szellemileg és intézményileg, morálisan és spirituálisan is léte-zünk. Hihetetlenül elszegényítő és komoly önfeladás lenne, ha ezt nem tudatosítá-nánk, amikor a reformációra emlékezünk.

Bitskey István: Mára vonatkozóan szintén fontos lenne, hogy ne csupán a 16. szá-zadban aktuális vitapozíciókat emelje ki a kutatás, mert az ellentétek sok esetben összefüggtek az akkori politikai helyzettel, például a törökhöz való viszonyal. Ér-demes inkább azokkal a vonásokkal is foglalkoznunk, amelyek a különböző fele-kezeteket közel hozták egymáshoz, vagy amelyekben kapcsolatban voltak egy-mással. Ami maradandó, az a sokféle kulturális érték, amit a különböző felekeze-tek létrehoztak. Manapság nemzetközi viszonylatban az ökumenizmus kérdése előtérben van, és nagyon sok erőfeszítés történik a tekintetben, hogy az európai kereszténységben valami módon közel kerüljenek egymáshoz az egyes felekeze-tek. Az egymás megértése, megbecsülése jegyében történő ténykedést tartom fon-tosnak. A katolicizmus és a protestantizmus ugyanis szoros egység, együtt adják az európai, illetve a magyar nemzeti kultúra alapját és hagyományrendszerét.

